

İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri The Formative Period Of Islamic Thought

**Yazar: Prof. Dr. W. Montgomery WATT, Çeviren: Prof. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALI,
İzmir İlahiyat Vakfı yay. , İzmir, 2017**

Betül KILINÇ^a

^a Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. kilinc035@gmail.com

*Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 18.09.2018 Düzeltme/Revised: 02.10.2018
Kabul/Accepted: 10.10.2018*

İslam düşüncesi başlangıcından günümüze kadar farklı coğrafyalarla ve farklı milletlerle karşılaşarak ve yeni düşüncelere ev sahipliği yaparak, bu düşünceleri etkilemiş ve aynı zamanda onlardan etkilenmiş, siyasi ve dini hayatta farklı minvalerde gelişerek karşımıza çıkmıştır.

Eser ilk defa 1981 yılında Ankara basımevinde basılmış ve Ümran yayınevi tarafından da yayımlanmıştır. Eseri ilk olarak çevirmek suretiyle dilimize kazandıran Ethem Ruhi Fığlalı'nın da belirttiği üzere; "İslam düşüncesinin tarih boyunca gösterdiği en iyi ve köklü gelişmeler "bilginin" "imanın " önüne geçirildiği mezheplerin doğuş ve teşekkül dönemlerinde yaşanmıştır. Kur'an ve Sünnet'in muhtelif şahıslar tarafından farklı şekillerde değerlendirilmesi ve yorumlanması düşünceye yeni ufuklar açmış ve böylece de İslam dünyası geniş bir fikir ve düşünce zemininde görüşlerin karşılıklı savunulduğu faydalı ve verimli bir ortama kavuşmuştur."

Prof. Dr. Montgomery WATT, The Formative Period Of İslamic (İslam Düşüncesinin teşekkül devri), adlı bu eserinde, İslam düşüncesinin gelişimini etkili bir şekilde ortaya koymaktadır Eser önsöz, giriş bölümü ve dizin hariç, üç kısım, on bölümden oluşmaktadır.

Eserin giriş bölümünde öncelikle eserin adı tetkik edilmektedir: Yazara göre "İslam düşüncesi" ifadesinin kullanılmasının nedeni konunun dini hayatı ve siyasi hayatı bir bütün olarak ele alması ve bütün düşüncelerin merkezi halinde olmasındandır. "Teşekkül devri" ifadesi ise kitabın gelişme ile ilgili olduğunu göstermekte ve bu, eserin özellikle üzerinde durduğu hususları bilginlerin dikkatine sunmaktadır. Ardında bu kısımda mezhepler tarihçileri hakkında kısa bilgi vererek bu alanda yazılmış en önemli kaynaklardan biri olan eş Şehristâni'nin (548/ 1153) Kitabü'l-Milel ve'n Nihal'i ve bunun gibi başka kaynaklarda zikretmektedir. Mezhepler tarihçilerinin kullandıkları yöntemlerden, gayelerinden, bahsedilmektedir. Ayrıca kitabın işleyişi hakkında da kısa bir bilgi verilmektedir.

Birinci bölümde ise Hariciler ele alınmıştır. Yazar konuya, farklı sebeplerle Medine' ye Mısır, Kufe, ve Basra'dan gelen bir grubun Hz. Osman'ı şehit etmesini anlatarak giriş

yapmaktadır. Daha sonra Hz. Ali başa geçmiştir ve cemel ve siffin savaşları zuhur etmiştir. Yazar'a göre Hariciler tamda bu nokta da ortaya çıkmışlardır. Harici ismi Arapça "havaric" ve "hariciye"nin Türkçeleşmiş halidir. Hz. Ali'nin grubundan ayrılan bir taraf olan Hariciler, kendilerini "Kâfirlerden ayrılarak Allah'a ve peygamberine hicret eden grup" olarak tanımlamaktadırlar. İbn Ezrak ve Ezrakiler, Necde ve Necdiler, Sarih b. Müsterih isyan faaliyetinde bulunan ilk haricilerdir. Ayrıca bu bölümde, haricilerin Kur'an eksenli bir ümmet oluşturma, ferdiyetçiliği değil topluluğu öne çıkarma ve İmamlara aşırı vasıflar yükleme gibi genel özelliklerinden de bahsedilmektedir.

İkinci bölümde, Emeviler devrindeki ilk Şii olayları incelenmektedir. Öncelikle "Şii" tabirinin ilk defa nasıl kullanıldığı ve nasıl ortaya çıktığı tartışılmaktadır. Yazara göre Şii'lere ilk defa Araplar arasında rastlanmıştır. Şii'ler ilk zamanlar sadece Ehli Beytin intikamını alma fikri ile hareket ederken daha sonraları "imam ve karizmatik lider" fikrine yoğunlaşmışlardır. Şii'ler her ne kadar Araplar arasından çıksalar da Yine Araplar tarafından muhalefet edilmişlerdir. El Muhtar ile birlikte Şii olaylarına Arap olmayanlarda müdahil olmuşlardır. Ancak El Muhtar'ın ölümünden sonra bir sükûnet devri yaşanmıştır. Yazar'a göre bu devirde Irak'ta ve komşu topraklarında asırlardır mevcut olan "Mehdilik" fikri de yayılmaya başlamıştır.

Üçüncü bölümde ise Emeviler devrindeki umumi dini hareketlerden bahsedilmektedir. Siyasi ve İdari işlerle alakadar olanların pek çoğunun İslam ve Kur'an merkezli tefekkürleri aynı zamanda fiili düşüncenin de merkezidir. Burada ilk fıkhi düşünceden, Kur'an'ın tetkiki ve hadis tetkikine kadar İslam'ın merkezini teşkil eden konuların Emevi'ler devrinde nasıl zuhur ettiği ve tekamülü anlatılmaktadır. Haliyle bu ilim havzası içerisinde birde farklı farklı gruplar tezahür etmiştir. Bu bölümün ilerleyen aşamalarında bu gruplardan söz edilmektedir.

Dördüncü bölümde Allah'ın olayları takdirinden, yani teşekkül döneminin önemli kelâmi tartışmalarından birisi olan kader tartışmalarından ve siyasi boyutundan söz edilmektedir. Yazar'a göre kendilerini yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak gören Emevi hanedanı, yaptıkları adaletsiz fiilleri Allah'a isnad ederek aslında insanlara karşı uyguladıkları şiddet faaliyetlerini kendilerinin değil Allah'ın yaptığını söylemekte idiler. Ancak bu kaderci anlayışa muhalefet eden ve kendilerine "Kaderiyye" denilen bir hareket vardı. Her ne kadar "Kaderiyye" isimlendirmesi aksi yönde çağrışım yapsa da, onlar insan hürriyetine vurgu yapmış ve insanın kötü fiillerinin failinin yine insan olduğunu belirtmişlerdir. Kaderiyye itizalinin kurucusu ise Mabed el-Cüheyri'dir. Gaylan ed Dimeşki ve Hasan Basri gibi önemli isimlerde bu görüşü benimsemiş ve siyasi hayatta bu düşünce ile hareket etmişlerdir. Kısacası bu bölümde kader tartışmalarının Emevi siyaseti ile ilişkisine ışık tutulmuştur.

Beşinci bölümde ise Mürcie ve Cehmiyye fırkalarından bahsedilmektedir. Mürcie, iman ile ameli yani insanın fiillerini birbirinden ayırır, bu düşüncenin mantıksal sonucu şudur: "iman artmaz veya eksilmez, kişinin amelleri onun imanını etkilemez." Cehmiyye'nin

kurucusu ve isim babası olan Cehm b. Safvan'a göre ise iman Allah'ın kalpteki bilgisidir. Ancak Cehm Kur'an yaratılmıştır fikrini savunduğu için bazı âlimlerden özellikle Ahmet b. Hanbel'den tepki görmüş ve tenkid edilmiştir.

Altıncı bölümde Abbasilerin kuruluşu anlatılmaktadır. Abbasiler adını Hz. Peygamberin amcası Hz. Abbas'dan almaktadırlar. Yazar'a göre Abbasoğullarından Muhammed b. Ali, dönemindeki kabile ve soyun önemini göz önüne alarak Haşimoğullarının peygamber ailesi olması sebebiyle hem Hz. Ali hem de Abbasoğulları'nı içine alacak şekilde, Haşimoğulları adına isyan başlatmış ve sonunda Abbasoğulları Emeviler'e son vermiş ve iktidara geçmişlerdir. Ancak bu dönem de Rafiziler Zeydiler, Osmaniler gibi gruplar oluşmuş ve Abbasiler daha başa geçer geçmez çok fazla siyasi ve dini olaylarla mücadele etmişlerdir.

Yedinci bölümde, sistematik akıl yürütmenin çekiciliğinden bahsedilmektedir. Yazara göre Emeviler devrinde hayatın merkezinde ve problemlerin çözüm odağında Kur'an ve sünnetin yanında akıl yürütme yöntemi yani rey de kullanılmaktaydı. Ancak bu yöntem hukuki meselelerde değişikliğe uğramış ve iki yaklaşım öne sürülmüştür. Bunlardan biri akli delillerin kullanılması, diğeri ise hadislerin iktibasından biraz fazla bir şeyin yapılmasıdır. Bu iki yaklaşım kelâm ekollerinde daha açık bir şekilde kendini göstermektedir. Öyle ki akli tarafta Eşari ve Maturidi'lerin eserleri, diğeri tarafta İbn. Huzeyme gibi şahısların eserleri bulunmaktadır.

Yazar'a göre Şafii bu iki yaklaşım arasında uzlaştırma yapmıştır. Onun yaptığı şey Hz. Peygamberin sünneti hakkındaki herhangi bir iddiayı tam manasıyla tahkik olunmuş bir hadisle ispat etmeyi mecbur kılmaktır. Yani Şafii "Hz. Peygamberin sünneti" kavramına kesin bir anlam kazandırmıştır. Ayrıca Şafii hukukta bir usul nazariyesi geliştirdi ve bu da "usulü'l-fikh" yani fikhin esasları veya kökleri idi. Buna göre akıl yürütmenin sadece belli türleri kabul edilebilir. Bu fikhin esasları sayı itibarıyla dört tanedir. Bunlar ise kitap, sünnet icma ve kıyastır. Aynı zamanda bu bölümde kelâmın başlangıcından ve İslam medeniyetinin büyük filozofları El Kindi, İbn Rüşd ve İbn Sina'dan da bahsedilmektedir.

Sekizinci bölümde Mu'tezile ele alınmaktadır. Yazar Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ile ilgili geleneksel anlatıyı aktarmaktadır. Buna göre; bir gün bir kimse Hasan el-Basri' ye büyük günah işleyen kimseye bir mümin mi yoksa kafir mi denilmeli diye sorar. Hasan tereddüt eder ve mecliste bulunan Vasil b. Ata birden araya girer ve büyük günah işleyen ne mümin ne de kâfir olduğunu, fakat onun orta bir nokta da (menzile beyne'l-menzileteyn) tam tamına iki yer arasında bir yerde bulunduğunu ileri sürer. Sonra o mecliste bulunanlardan kendisini takip eden birkaç kişi ile camiinin sütunlarından birine çekilmiştir. Bunun üzerine el-Hasan: "Vasil bizden ayrıldı"(Gad i'tezele Vasil anna) dedi ve Mutezile adı da buradan çıkmıştır. Daha sonra Vasil' a Amr b. Ubeyd de katılır ve Mu'tezililer adı ile görüşlerini beyan ederler.

Mutezilenin ayrıca yedi tane daha adı bulunmaktadır. Mutezileliler Basra ve Bağdat olmak üzere iki kısma ayrılmışlardır.

Bu bölümde yine Mutezilenin beş temel esası açıklanmaktadır. Bunlar; Tevhid; Allah'ı birleme olan bu esas ile ilgili olan temel meseleler şunlardır: İlim, kudret ve kelim gibi Allah'ın zâti sıfatlarının asli mahiyeti ile ilgili vasıflarının Allah'ın kelamı olarak Kur'an'ın ebediliği veya yaratılmamış oluşunun Allah ile mahlukatı arasında bir benzerliğin inkarı gibi hususlardır. Adalet; yazar'a göre bu ilke esas itibarıyla kader akidesini veya özgür irade problemini açıklamaktadır. Çünkü Allah insanları sorumlu olmadıkları fiillerinden dolayı cezalandırırsa adaletsiz olurdu. Mu'tezile'nin kendisi için kullandığı "ehlü'l-adl veya adliyye" tabiri bu esas ile irtibatlıdır. İman etme hususunda öne sürdükleri şu fikir de adalet ilkeleri ile yakından bağlantılıdır. Allah bir kimsenin iman etmeyeceğini bilmekle beraber yine de o kimseyi inanmaya muktedir kılmıştır; zira Allah'ın adaleti de bunu gerektirmektedir. Adalet ilkesi rızık ilkesinde de bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Öyle ki adil bir Allah çalınmış şeyleri rızık olarak vermez. Zira O sadece helal yiyecek ve helal malı rızık olarak verir. Adalet ilkesiyle ilgili önemli bir diğer husus ise beşer fiillerinin tahlilidir. Güç fiilden öncedir ve güç fiilin ve zıddının üstündeki kudrettir ve güç fiili zorunlu kılmaz. İnsan fiilini kendi yapar; eğer insanın fiillerini Allah yapsaydı, adalet söz konusu olmazdı. Yine El-adl esasına göre Allah insanları sadece sorumlu oldukları fiillerden dolayı cezalandırır. Sorumlu olmadıkları şeyden dolayı onu sorumlu tutmaz ve cezalandırmaz. Aynı zaman da Mutezileye göre dünyadaki kötülüğün çoğu insanların sorumluluğu altındadır; Allah'tan kötü fiil hasil olmaz insanın yaptığı kötü fiiller kendisindedir.

Mutezilenin benimsediği bir diğer prensip ise El menzile beynel menzileteyn'dir iki yer arasında bir yer demektir. Vasil b. Atanın büyük günah işleyen kişi hakkında "o ne mümindir ne de kafirdir o bu ikisi arasında bir yerdedir eğer tevbe edip ölürse Allah onu affedebilir ve mümin olabilir ancak tevbe etmeden ölürse o kafirdir ve ahirette cezası ise sonsuza dek cehennem ateşinde kalmaktır." demiştir. Dördüncü esas ise El-va'd ve'l vaid ilkesidir. Buna göre Allah, tevbe etmediği takdirde büyük günah işleyen kimseyi affetmez ve O sözünü değiştirmeksizin vaad ve vaidine sadıktır. Son esas ise Emr-i bi'l ma'ruf ve nehy- i ani'l münker'dir. Yani "iyiliği emretme ve kötülükten nehyetme" Onlara göre bu bütün Müslümanların uyması gereken bir esastır.

Dokuzuncu bölümde ise Sünniliği destekleyen içtimai kuvvetlerin hilafet içinde nasıl hakim olarak kabul edilmeye başlandığını, Sünniliğin daha önceleri görülmeyen bir tarzda nasıl "müesses " din haline geldiğini ve bunun fikri hayatın muhtelif veçhelerinde nasıl kendini takviyeye yol açtığını ve İmamiyye'nin 287/900 dolaylarında yeniden tanziminin, mutedil Şiiilerin kendilerinin farkına varmalarını ve Sünnilerin her geçen gün artan kendi varlıklarının farkına varış ameliyesine nasıl katkıda buldukları anlatılmaktadır. Kısacası Sünniliğin ve Şiiliğin nasıl kutuplaştığından bahsedilmektedir. Yazar'a göre özellikle Abbasilerin ikici asrında Sünnilik bütünleşmiş ve güçlenmiştir. Sünniliğin siyasi evveliyatı şu

şekildedir; El Mütevekkil döneminde mutezile siyasi hakimiyeti zayıflamış ve El Mutemid ile de halk arasındaki meşrutiyetçi siyaset uygulanmıştır ve başarılı da olunmuştur ve artık bu tarihten itibaren halk arasındaki diğer unsurlarında devlet ve toplumun esas itibariyle Sünni olması gerektiği vakıası kabul edilmiştir.

Hükümet merkezi El Mutasım zamanında onun tarafından yeni bir şehir olan Samarra'ya nakledildi ve O'nun Türk vazifelileri kendi şahsi muhafız takımına sokması ile de zümreler arası denge sağlanmaya çalışılmıştır. Devrin ikinci önemli özelliği ise olayların idaresinin askeri kumandanlar veya askeri destek sağlamış şahısların ellerine geçmesidir. Dönemin üçüncü önemli özelliği ise Halifenin siyasi gücünün azalmasına karşılık selahiyetinin "dini" denebilecek veçhesinde bir artışın mevcudiyetidir. Bu şartlara mukabil Sünnilikte gelişmiştir. Şiilik ise 235/850'den sonraki yıllarda, kendi içinde bölünmüş bir hareket manzarası arz eder. Bu bölünme sonucu zuhur eden İsmaililer, Zeydiler, İmamiler gibi farklı zümreler de şekillenmeye ve kendi varlığını fark etmeye başlamıştır.

Onuncu bölümde ise Sünni kelamın kemale ermesi anlatılmaktadır. Mihnenin sonuçlarından başlanılarak, ilk anda muhtemelen 235 / 850 den sonraya kadar hiçbir kesin sınır çizgisi bulunmamakla beraber, ayrı bir zümre veya mektep olarak Hanefilerden, onların nasıl zuhur ettiklerinden ve Mihne devri mütekellimlerinin en tesirli olanı, belki de 239/ 854 den kısa süre sonra ölen ve tam ismi hakkında birtakım münakaşalar bulunan, hocalarının adı belli olmamakla beraber bir Şafii sayılan İbn. Küllab El Kalanisi'den, Kelamın gelişiminde büyük rol oynayan İbn. Kerram'dan, Kuran'ın Allah'ın yaratılmamış kelamı olduğu yolundaki ısrarından ve Mihne devrinde resmi siyasete mukavemeti ile bilinen Ahmed b. Hanbel gibi önemli ilim adamlarından, Sünniliğe sağladıkları katkılardan ve kelamın diğer muarızlarından bahsedilmektedir.

Sonuç olarak, bu kitap İslam'ın ilk üç asırda düşünce teşekkülünü, tekamülünü ele almış ve mezhepler tarihçileri için kaynak niteliğinde bir eserdir. Her ne kadar çeviri bir metin olmanın doğal zorluğuna sahip olsa da dikkatli bir okuyucu için tatmin edici bilgiler sunmaktadır. İslam düşüncesi başlangıçtan günümüze kadar pek çok millete, pek çok devlete ev sahipliği yaptı ve birçok farklı unsurlarla etkileşime girdi. Dini meselelerde Kur'an ve sünnetin yanında rey, icma ve kıyas kullanılmış ve bu sayede düşüncenin gelişimi tıkanmaktan korunmuştur. Ancak bütün bunlar siyasi ve sosyal olaylardan bağımsız boş bir uzayda gerçekleşmemiştir. Eser İslam düşüncesinin teşekkül devrindeki gelişmesini tarihi bağlamı içinde sunmaktadır. Kısacası bu eser İslam düşüncesinin teşekkülünü ve tekamülünü etkili bir şekilde ele almış ve İslam düşüncesinin açıldığı yeni ufukları bize ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Bu eser başta İslam düşünce tarihi ve mezhepler tarihine ilgi duyanlar olmak üzere, bütün ilahiyat ve temel İslam bilimleri tahsili yapanlara tarafımızdan tavsiye edilmektedir.